

SKRIFBEROEP EN OORLOGSVRAAGSTUK

1. Inleiding

Aansluitend by die kongrestema van „Skrifberoep in die Etiek” het ons dit goedge-dink om hierdie tema nader te spesifiseer en te handel oor enkele aspekte van die onderwerp „Skrifberoep en Oorlogsvraagstuk”.

Ter inleiding ’n paar opmerkinge oor oorlog as sodanig.

Saam met die besoedelings-, bevolkings-, honger- en energievraagstuk, vorm die oorlogsvraagstuk een van die groot wêreldvraagstukke van die tweede helfte van die twintigste eeu. Miskien is die oorlogsvraagstuk, veral vanweë die grootte en hoeveelheid vernietigende wapens, die grootste van die vyf.¹

Daar is trouens reeds genoeg atoomwapens om alle menslike lewe op aarde 20 keer te vernietig, terwyl dit al tegnies moontlik is om een vuil waterstofbom te maak wat deur middel van radio-aktiwiteit alle lewe op een halfrond kan vernietig. Skrikwekkender nog: Nigel Calder betoog in die boeiende boek *Tenzij er vrede komt* dat dit al tegnies moontlik is om ’n bom te maak wat álle lewe op aarde kan vernietig!² En dan gaan dit tot sover slegs oor *nukleêre* wapens, afgesien van die ewe vernietigende biologiese, chemiese en geofisiese wapens (tesaam kortweg NBCG-wapens genoem). Wanneer ’n superwaterstofbom van 10 megaton ontplof, ontstaan eerstens ’n *lugdruk-golf*, met totale vernietiging tot 6 km, baie ernstige skade tot 13 km en ligte skade vanaf 26 km (dit eis 55% van die totale aantal slagoffers); tweedens ’n *hittestraling* met brandwonde tot 55 km (eis 30% slagoffers); derdens *radioaktiewe deeltjies* met ’n trefkrag van 700—1 000 km (eis 15% slagoffers).³ Een so ’n bom op ’n stad soos Johannesburg kan die hele Suid-Afrika lamlê.

By die *grootte* van die wapens moet gevoeg word die *hoeveelheid* daarvan.

Die bewapeningswedloop duur onverpoos voort, al hoe gevaarliker wapens word gemaak en al hoe meer lande besit hierdie wapens.⁴ Hierby moet genoem word dat al sou die nasies ook bereid wees om afstand te doen van die *wapens*, nooit meer afstand gedoen kan word van die *kennis* om hierdie wapens te maak nie; in krisisgevalle kán hulle dus altyd weer gemaak word al sou ’n land hulle nie konkreet besit nie. Vandaar Von Weizsäcker se opmerking dat die mensheid sal moet leer om „met die bom te lewe”.⁵

Natuurlik kan die argument na vore gebring word dat niemand werklik bedoel om met hierdie totale wapens oorlog te maak nie, maar dat hulle as afskrikmiddel en ewewigsfaktor aangehou word. Hierdie sg. *deterrentteorie*, teologies bepleit deur Helmut Thielicke,⁶ word gedruk deur die volgende besware⁷:

- (1) Wat is die waarde van wapens wat ’n owerheid besit sonder om dit te wil gebruik, en sal die vyand dit nie buitendien vroeër of later uitvind nie?
- (2) Wat is die waarde van wapens wat die kultuur moet beskerm deur dit permanent radikaal te bedreig?

- (3) Wat is die waarde van wapens wat vanweë hulle groot vernietigingskrag die nasionale veiligheid konstant verklein?
- (4) Word die oorlogsfrekwensie hierdeur nie permanent verhoog, die wapenhandel voortdurend gestimuleer, 'n onophefbare wapenindustrie geskep en onophoudelik gestreef na magsoorwig nie?
- (5) Word op hierdie wyse nie veel meer klem gelê op die *negatiewe vrede* as op die *positiewe vrede* nie? — ten onregte.
- (6) Word hierdeur nie eensydig rekening gehou slegs met die moontlikheid van die *bedoelde oorlog* nie en die ontsaglike gevaar van die *onbedoelde oorlog* ontken? (Röling).
- (7) Word hierdie teorie, as metode om 'n oorlog te voorkom, nie duidelik deur die oorlogsgeskiedenis van die wêreld weerspreek nie?
- (8) Stoel hierdie teorie nie op 'n humanistiese mensbeskouing wat daarvan uitgaan dat die goeie mens altyd só rasioneel-eties sal optree dat hy nooit hierdie absurde wapens sal gebruik nie?
- (9) Bied hierdie teorie nie ruimskoots geleentheid tot moord met woord en denke nog voordat die bloedige oorlog uitgebreek het nie?
- (10) Bied hierdie teorie nie ook ruim geleentheid tot afgodediens nie omdat die totale wapens heel dikwels funksioneer as enigste „redder” waarsonder die Weste nie kan klaarkom nie?

In hierdie verband kan kortliks verwys word na die gevaar van die Kommunisme.⁸ Terwyl ons die kommunistiese ideologie radikaal afwys, moet egter aan die volgende herinner word: Ten eerste is 'n kernoorlog sonder twyfel 'n veel groter gevaar as die Kommunisme, omdat onder laasgenoemde nog lewe — al is dit 'n lewe in lyde — moontlik is, soos die meer as 30 miljoen Christene in Rusland bewys. Die lewe onder die allesvernietigende bom is dus nóg gevaarliker as die lewe onder die Kommunisme (Rasker).⁹ Ten tweede moet onthou word dat nie net die oosterse Kommunisme nie maar ook die westerse kapitalisme en pragmatisme vir die Christendom 'n wesentliche gevaar inhou. Ten derde is dit m.i. van wesentlike betekenis om, in ons verzet teen en bestryding van die Kommunisme, die *teelaarde* daarvan so radikaal moontlik op te ruim.

Die feit dat ons in die twintigste eeu te doen het nie alleen met 'n *guerrilla*- of *beperkte* maar ook met 'n *totale* oorlog, het sommige die vraag laat stel of hier nog werklik van 'n óorlog sprake kan wees. In enige oorlog word 'n bereikbare doel nagestreef, maar in 'n totale oorlog met NBCG-wapens word juis die doel vernietig. Wat baat dit om met totale wapens te veg vir volk en vaderland, veiligheid en vryheid, reg en geregtigheid as daar ná so 'n oorlog nie meer mense oor is om van hierdie waardes te geniet nie? Is 'n „genocide” nog 'n oorlog? Wat is die etiese waarde van die slagspreek: *fiat justitia, pereat mundus*? Veral Helmut Gollwitzer het aantoon hoedat in 'n moderne totale oorlog alle vroeëre onderskeidings opgehef word¹⁰:

- (1) dié tussen soldaat en burger — in 'n totale oorlog is niemand meer veilig nie;

8 In die Skriflig

- (2) dié tussen oorwinnaars en oorwonnes — beide partye vernietig mekaar;
- (3) dié tussen huidige en komende geslagte — radioaktiewe deeltjies tref ook die nageslag;
- (4) dié tussen vegtende en neutrale lande — kernwapens eerbiedig nie landsgrense nie;
- (5) dié tussen vaderland en kosmos — één kernbom vir die hele wêreld!

2. Onderskeidinge

Die woorde passivisme, pasifisme en militarisme sal af en toe in ons voordrag voorkom en dit is belangrik om terminologies duidelik te wees. Vandaar hierdie terminologiese presisering.

2.1. *Passivisme*¹¹

Passivisme (met dubbele *s* en *v*) moet baie duidelik onderskei word van pasifisme (met een *s* en *f*), want hoewel beide 'n oorlog en oorlogswapens verwerp, is die passivisme veel meer lydelik van aard en opset as die pasifisme. Uitgangspunt van die passivisme is „non-resistance”; dié van die pasifisme weer is „non-violent resistance”. Dus: gewelddoosheid teenoor geweldlose verset.

Voorbeelde hiervan is veral te vind by die historiese vredeskerke naamlik die Kwakers, Dopers en Broedergemeente asook by die Jehovagetuies, elk met sy eie variasie op hierdie tema. Die groot eksponent is Tolstoi.

2.2. *Pasifisme*¹²

Ons het reeds daarop gewys dat die pasifisme hom daarin van die passivisme onderskei dat hier van *verset* sprake is, natuurlik *geweldlose* verset, in onderskeiding van die militarisme met sy *gewelddadige* verset. Hier is dus nie sprake van volslae weerloosheid nie maar van *weerbaarheid*, *gewelddlose weerbaarheid*. Hier word dus 'n alternatiewe metode van verdediging voorgestaan. Anders as meesal by die passivisme, word hier 'n nasionale en internasionale *polisiemag* aanvaar. Pleit word gevoer dat 'n h le bevolking met hierdie metode van verset toegerus moet word.

Verskeie groot teologiese boeke het oor hierdie onderwerp verskyn waarvan dié van G. J. Heering, R. H. Bainton, C. J. Cadoux, Jean Lasserre, G. H. C. Macgregor en R. B. Gregg m.i. die belangrikste is. Van resente datum is Kr. Strijd se *Geweldlose Weerbaarheid*.¹³

Hierdie standpunt is met meer of minder sukses in die praktiese politiek toegepas deur Gandhi in Indië en deur Martin Luther King in die V.S.A.

2.3. *Militarisme*¹⁴

In onderskeiding van bogenoemde standpunt staan die militarisme met sy aanvaarding van oorlog, en die middele daarin aangewend, as 'n politieke en juridiese middel. Hier funksioneer die bekende

siening van Von Clausewitz dat 'n oorlog die voortsetting is van politiek met ander middele.¹⁵

Natuurlik is daar binne die militarisme ook nuanseringe, onder meer tussen diegene wat die aanhouding en gebruik van atoomwapens radikaal verwerp (soms atoompasifiste genoem), soos bv. Karl Barth, en die radikale militariste wat die gebruik van totale wapens, veral as ultima ratio, billik, soos bv. Paul Tillich, G. C. van Niftrik en J. Schelhaas. By die sg. atoompasifiste is daar ook weer meningsverskil omdat sommige pleit vir die aanhouding van kernwapens ter wille van afskrikking en magsewewig (H. Thielicke), terwyl ander hierdie siening totaal verwerp (Karl Barth).¹⁶ Twee kenners van Calvin soos Kolffhaus en Wallace¹⁷ is ook van oordeel dat hy atoomwapens sou verwerp het.

Die *rewolusieprobleem* moet as selfstandige onderafdeling van die oorlogsvraagstuk beskou en behandel word.¹⁸ Feitelik en rasioneel beskou, en afgesien van die moraliteit of immoraliteit van die saak, is 'n rewolusie een van die weinig doeltreffende militêre metodes van ons tyd, al beweeg dit meer in die rigting van aggressiewe as defensiewe geweld. Dit is dikwels die metode van die magteloses.

3. Skrifberoep

Wat die Christendom betref, is die oorlogsvraagstuk in sy wese 'n hermeneuties-eksegetiese vraagstuk. Die vraag na die Skrifbewys, Skrifberoep en Skrifgebruik is hier van deurslaggewende betekenis.

Telkens weer kom die Skrif ter sprake as bron vir legitimering of limitering van oorlog. Sowel die passiviste en pasifiste as militariste hou hulle intens met die Skrif besig. Die haglike is egter dat almal met dieselfde Bybel in die hand tot radikaal teenstellende konklusies geraak. Hierdie tragiese situasie is ook deur H. Bavinck pynlik aangevoel.¹⁹

Om ons probleem van „Skrifberoep en oorlogsvraagstuk” te adstrueer, verwys ons na sowel die Ou as Nuwe Testament.

3.1. Die Skrifberoep op die O.T.

Vir J. Schelhaas is dit volkome logies dat die opdrag tot die voer van oorloë reeds in die O.T. te vind is. „Die Here het Israel immers geroep”, sê hy, „tot die verowering van die land Kanaän waarby die inwoners van hierdie land selfs gedood moes word”. Hy vind dit „ónweerspreklik” dat omdat die uitroeiing van die Kanaäniete geen sonde was nie, „ook die gebruik van ABC-wapens in diens van religie en vryheid geen sonde kan en mag genoem word nie”.²⁰ Of, 'n meer resente voorbeeld: In antwoord op die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke se Hammanskraalse besluit van Augustus 1974 insake militêre diensweiering, verwys 'n prediker na Moses wat sy hande biddende omhoog hou terwyl Josua vir Amalek met die swaard verslaan.²¹ Hier word dus 'n beroep op die O.T. as Woord van God gedoen om oorlog te regverdig.

Het ons hier te doen met korrekte, kontekstuele en openbarings-historiese eksegeese of word hier op dualistiese, geïsoleerde en onge-nuanseerde wyse van die O.T. gebruik en dus misbruik gemaak?

Mag daar 'n gelykaanteken geplaas word tussen die O.T. „heilige oorloë” en ons wêreldse oorloë van die twintigste eeu?

Wanneer na 'n verklaring van die O.T. oorloë gesoek word, gaan die meninge sterk uiteen.²² Daar is byvoorbeeld die *verleentheidsvisie* waar aangevoer word dat die O.T. oorloë nooit moes plaasgevind het nie (bv. Marcion); daar is voorts die *spiritualistiese visie* wat die O.T. oorloë slegs as allegorie verklaar (Origines); derdens is daar die *simplistiese visie* wat logies uit die O.T. oorloë konkludeer tot oorloë vandag (W. J. Aalders en J. Schelhaas); vierdens is daar die *eksepsionele visie* waar aanvaar word dat hierdie oorloë nie sonder meer as vrybrief en model kan dien vir gewone en moderne oorloë nie (J. L. Koole en H. Bavinck).

Waarom is die O.T. oorloë van unieke aard?

Hierdie oorloë is van unieke en onherhaalbare betekenis om die volgende redes:

- (1) Vanweë die *teologiese oorsprong*. Hierdie „heilige oorloë” is in direkte opdrag van die HERE God gevoer terwyl dit van geen hedendaagse wêreldse oorlog gesê kan word nie.
- (2) Vanweë die *geografiese begrenstheid*. Israel moes maar 'n klein stukkie land verower — en dit nog as gerig van God oor die goddeloosheid van die Kanaäniete (Deut. 9 : 4) — terwyl 'n moderne kernoorlog haas onbepaalde kosmiese afmetings kan aanneem.
- (3) Vanweë die *Messiaanse strekking*. Israel moes 'n ruimte besit waar hy kon bestaan met die oog op die koms van die Messias. Op geen enkele oorlog ná die koms van die Messias kan van toepassing gemaak word wat God vóór sy koms — en met die oog daarop — beveel het nie.²³
- (4) Vanweë die *ekklesiologiese dimensie*. Israel moet eerstens gesien word as die volk van God, die kerk van die O.T. Indien daar nie genoegsaam hierop gelet word nie, asook op die aard en struktuur van die O.T. en N.T., kan maklik gekonkludeer word dat omdat oorloë voorgekom het binne die raamwerk van die O.T. kerk, dáárom moet dit voorkom by die N.T. kerk. Terwyl die N.T. self leer dat die wapens van die kerk nie vleeslik is nie (2 Kor. 10 : 4) en sy stryd óók nie (Ef. 6 : 10—20). (Hiermee word natuurlik nie ontken dat die geskiedenis van Israel ook van staatkundige betekenis was en is nie).

Hier moet dus baie sterk gewaak word teen 'n dualistiese Skrifbeskouing. Dit is teologies onhoudbaar om met die O.T. om te gaan asof daar geen N.T. is en asof Christus nooit gekom het en asof God nie méér te sê het en asof daar nie voorts kryding in sy openbaring is nie. Die O.T. moet in samehang en in verband met die N.T. gelees en verklaar word.²⁴ Bavinck het tereg opgemerk dat „lank nie alles wat in die Skrif opgeteken is, normatiewe gesag vir ons geloof en lewe het nie”.²⁵

Ons konklusie is dan dat dit teologies onverantwoord is om die O.T. heilige oorloë ongenueanserd en simplisties van toepassing te maak op die wêreldse oorloë van vandag. Die simplistiese ekse-gese van die militarisme is in die lig van bostaande moeilik te

handhaaf, al moet onmiddellik bygevoeg word dat die wyse waarop sommige passiviste en pasiviste die O.T. devalueer, ewe verwerplik is.²⁶

Natuurlik is die hele O.T. oorlogsproblematiek nog glad nie uitgeput slegs met 'n behandeling van die „heilige oorloë” nie en behoort hier nog veel meer ter sprake te kom.²⁷ maar ons het spesifiek die vraagstuk van die „heilige oorloë” gekies ten einde ons tema nader te belig.

3.2. Die Skrifberoep op die N.T.

Dit sou ons te lank besig hou om alle N.T. gegewens hier ter sprake te bring²⁸ en daarom kies ons uit die N.T. ook net een — dikwels voorkomende — voorbeeld naamlik Rom. 13 : 1—7.

Rom. 13 lyk tog onweerspreeklik duidelik. Die owerheid dra die swaard, ook die oorlogswaard; die onderdaan moet die owerheid gehoorsaam, dus ook in oorlogstyd; 'n owerheid mag dus oorlog maak en die onderdaan mag met vrymoedigheid daaraan deelneem. Aldus die gangbare eksegese.

Is hierdie Skrifberoep teologies en logies verantwoord?

Wanneer Rom. 13 : 1—7 op verantwoorde wyse verklaar word, moet o.a. op die volgende gelet word²⁹:

(1) Rom. 13 : 1—7 moet *kontekstueel verklaar* word, d.w.s. dit moet in verband gesien word met wat voorafgaan nl. „oorwin die kwaad deur die goeie” (12 : 12) én wat daarop volg nl. „hy wat 'n ander liefhet, het die wet vervul” (13 : 8).

(2) Daar moet duidelik onderskei word tussen die *eksousiai* (wetgewende regering) van vers 1 en die *archontes* (regters) van vers 3. As dit waar is dat die archontes die swaard dra en dat die kwaaddoeners wat gestraf moet word o.a. belastingontduikers is (v. 6), dan pleit daar veel voor om die swaard hier *figuurlik* te verklaar as simbool van gesag.

(3) Daar moet in gedagte gehou word dat Paulus hier verwys na 'n heidense owerheid. Sy advies aan 'n Christelike of Christenowerheid kon dalk anders gewees het.

(4) Van deurslaggewende betekenis is die feit dat die apostel Paulus in Rom. 13 handel oor die verhouding van die onderdaan tot die owerheid, d.w.s. oor 'n *intranasionale* situasie, en nié oor die verhouding van die een owerheid tot 'n ander owerheid nie, d.w.s. nié oor 'n *internasionale* situasie nie. Dit gaan hier dus nie oor die *milisiële* nie maar oor die *polisiële* en *justisiële* taak van die owerheid. In 'n intranasionale situasie is aanwesig wat juis in 'n internasionale (oorlog-)situasie ontbreek naamlik die regbank. (So ook by H. N. Ridderbos en A. Troost).

(5) Indien die Apostel hier die reg tot geweld billik, dan is dit vergesog om die *swaardgeweld* — waarmee nog 'n doeltreffende oorlog gevoer sou kon word — uit te rek tot *atoomgeweld*, waarmee alleen 'n doelvernietigende oorlog gevoer kan word.

(6) Paulus beweer dat die kwaaddoeners gestraf moet word, maar ook dat die weldoeners geloof sal word (v. 3), terwyl 'n oorlogswaard nie-diskriminerend slegtes én goeies, skuldiges én onskuldiges tref.

Ons konkludeer dat op grond van goeie gereformeerde eksegese Rom. 13 hom nie outomaties daarvoor leen om 'n vrypas te

bied vir owerhede om oorlog te maak nie, allermins wanneer dit 'n kernoorlog sou wees.

Eintlik bevat die N.T. baie weinig gegewens oor die oorlogsvraagstuk, só dominerend is die vredesboodskap...

4. Konklusie

Ons vat kortliks konkreet saam:

- 4.1. Die Skrifberoep is in die oorlogsvraagstuk van bepalende betekenis. Wat dit betref, faal sowel die passivisme en pasifisme as militarisme in menige opsig.
- 4.2. Omdat totale wapens doelvernietigend en dus doelloos is, moet 'n totale oorlog as absurd verwerp word. 'n Christelike gevolgetiek is 'n nekslag vir 'n kernoorlog (vgl. Luk. 14 : 31).³⁰
- 4.3. Die etiese keuse ten opsigte van die oorlogsvraagstuk is nie geleë in 'n keuse tussen weerloosheid of weerbaarheid nie, maar tussen vernietigende of funksionele weerbaarheid. 'n Verantwoordelike owerheid sal dus alternatiewe verdedigingsmetodes oorweeg en ontwikkel.
- 4.4. Situasië-etiek (en nie situatisme nie) bied die beste oplossing vir die korrekte keuse in 'n konkrete krisisgeval.
- 4.5. In die gevaarvolle wêreld van die twintigste eeu kan die kerk, staat en universiteit nouliks te veel doen vir die realisering van die ware Bybelse vrede, wat in wese geestelike én materiële *welstand* beteken,³¹ en waarby die geregtigheidsmotief van veel meer deurslaggewende betekenis sal wees (Jes. 32 : 17) as die ordemotief.
- 4.6. Teologies besien, is dit van die uiterste belang om die konkrete betekenis van die Christelike boodskap van *selfverloëning* vir die politiek — waar die motto meesal selfhandhawing is — transparant en duidelik te maak.³²

Stellenbosch.

Dr. Ami van Wyk.

(*Gelewer voor die Dogmatologiese Werkgemeenskap te Potchefstroom, 16.7.75*).

1 Vgl. J. H. van Wyk: *Etiek van Vrede, 'n Teologies-etiese evaluering van die Christenpasifisme*, Potchefstroom 1974, 2. Vir 'n breedvoerige dokumentering word hierna verwys.

2 Nigel Calder (red.): *Tenzij er vrede komt... Prognose over de gevolgen van de wetenschappelijke oorlogvoering*, A. W. Sijthoff, Leiden 1968, 225.

3 P. de Kam in: *Oorlog en Vrede*, Dekker & Van de Vegt N.V., Utrecht/Nijmegen 1960, 3—12. Die volgende opmerking wat verskyn in die „Voorwoord” van 'n brosjure (*Die wolk verrys! Wat nou?*, Afd. Noodbeplanning, Oorlewingsbrochure no. 2, s.j.) deur die S.A. Regering uitgegee, hou m.i. nie genoegsaam rekening met die disastreus uitwerking van die kernbomme nie: „Die krag van alle bomme is beperk. Selfs die waterstofbom kan nie die aarde aan flarde blaas nie en ook nie die ganse mensdom vernietig nie”.

- 4 Vgl.: *Etiëk van Vrede*, a.w. 4, 24.
- 5 C. F. von Weizsäcker: *Mit der Bombe leben*, Hamburg 1958. Vgl. ook sy *Voorwaardén voor de Vrede*, Rotterdam 1966.
- 9 H. Thielicke: *Theologische Ethik* II 2, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1966 (2), 573.
- 7 Vgl. *Etiëk van Vrede*, a.w., 53—56 en 295—299. Belangrik is hier veral B. V. A. Röling se *Polemologiese aspekten van de afschrikkingsgedachte* uit: *Congres „Afschrikkening en Ontspanning“*. *Honderd jaar Hogere Krijgsschool 1868—1968*, Staatsuitgeverij Den Haag 1969, 109—136. Insiggewend is ook sy *Over oorlog en vrede. Problemen van het atoombijperk*, De Bezige Bij/Teleac, Amsterdam/Delft 1967 (4) en *Inleiding tot de wetenskap van oorlog en vrede*, Van Gorcum & Camp, Assen 1968.
- 8 Vgl. *Etiëk van Vrede*, a.w., 322—333.
- 9 A. J. Rasker: *Wir wählen das gefährlichen Leben*, Chr. Kaiser Verlag, München 1961, 65.
- 10 Helmut Gollwitzer: *Die Christen und die Atomwaffen*, Chr. Kaiser Verlag, München 1957, 22—27 en sy *Forderungen der Freiheit. Aufsätze und Reden zur politischen Ethik*, Chr. Kaiser Verlag, München 1964, 294—301. Reeds veel eerder het Em:l Brunner hierop gewys: *Das Gebot und die Ordnungen. Entwurf einer protestantisch-theologischen Ethik*, Zwingli-Verlag, Zürich 1939 (4), 457.
- 11 Vgl. *Etiëk van Vrede*, a.w., 36—39. Veel meer pasifisties is die boek van die mennoniet John Howard Yoder: *The Politics of Jesus*, W. B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1972. Vgl. ook Athur G. Gish van die Broedergemeente se *The new Left and christian radicalism*, Grand Rapids, Michigan 1971 (2).
- 12 Vgl. *Etiëk van Vrede*, a.w., 39—47. Van die belangrikste teologiese bronne hier is o.a. die volgende: G. J. Heering: *De Zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, Staat en Oorlog*, Erven J. Bijleveld, Utrecht 1953 (4); R. H. Bainton: *Christian attitudes toward War and Peace. A historical Survey and critical Re-evaluation*, Abingdon Press, New York 1960; C. J. Cadoux: *Christian Pacifism Re-examined*, Basil Blackwell, Oxford 1940; Jean Lasserre: *Der Krief und das Evangelium*, Chr. Kaiser Verlag, München 1956; G. H. C. Macgregor: *The New Testament Basis of Pacifism*, The Blackfriars Press Ltd., Leicester 1958 (5). Voeg hierby R. B. Gregg: *The Power of Non-Violence*, Fellowship Publications, New York 1944; Hylke Tromp (red): *Kritische Polemologie, Studies over politiek, vrede en geweld*, Van Gorcum (Comp B.V., Assen 1973; Gene Sharp: *The Politics of Nonviolent Action*, Boston 1973.
- 13 Kr. Strijd: *Geweldlose Weerbaarheid. Uitvlucht? Uitdaging*, J. H. Kok, Kampen 1974. Reeds eerder het van hom verskyn 52 *Vragen over oorlog en vrede*, W. ten Have N.V., Amsterdam 1965.
- 14 Vgl. *Etiëk van Vrede*, a.w., 47—62.
- 15 Carl von Clausewitz: *Vom Kriege*, Clausen & Bosse, Leck/Schleswig 1963.
- 16 Karl Barth in: *Es geht ums Leben! Der Kampf gegen die Bombe 1945—1965. Eine Dokumentation*, Evangelischer Verlag, Hamburg 1965, 57. In sy *Die Kirchliche Dogmatik* III 4, Evangelischer Verlag, A. G. Zollikon-Zürich 1969 (3), 515—538 laat hy hom nie oor die totale wapens uit nie en is sy behandeling van die oorlogsvraagstuk opvallend nie-Christologies.
- 17 D. Wilhelm Kolffhaus: *Vom christlichen Leben nach Johannes Calvin*, Neukirchen Kreis Moers 1949, 387 en Ronald S. Wallace: *Calvin's Doctrine*

- of the Christian Life, Wm. B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1959, 174.
- 18 Relevante bronne hier is o.m.: G. H. ter Schegget: *Het beroep op de stad der Toekomst. Ethiek van de revolusie*, De Erven F. Bohn N.V., Haarlem 1971 (2); T. Rendtorff en H. E. Todt: *Theologie der Revolusie*, Het Wereldvenster, Baarn 1968; A. Th. van Leeuwen: *Ontwikkeling door revolusie. Een theologiese Bezinning*, Bosch & Keuning N.V., Baarn 1970; J. Verkuyl en H. G. Schulte Nordholt: *Verantwoorde Revolusie. Over mid-delen en doeleinden in de stryd om transformasie van samelevings*, J. H. Kok N.V., Kampen 1968.
- 19 Herman Bavinck in: *Christendom en Oorlog. Gereformeerde stemmen over het oorlogsvraagstuk*, J. H. Kok N.V., Kampen 1966, 38. Ander Gereformeerde stemme is o.a.: N. J. A. van Exel: *Het Oorlogsprobleem. Dogmatiese studie over Christendom en Oorlog*, Amsterdam 1947; I. A. Diepenhorst: *In de Schaduw der Vernietiging. Het probleem van de moderne oorlog*, Wageningen 1962; S. J. Popma: *Het Oorlogsvraagstuk*, Kampen 1965, en die sonderlinge geskrif van S. G. de Graaf: *De Heilige Skrif, het Koninkrijk Gods en de Oorlog*, Cedem Sluis 1932 (2).
- 20 J. Schelhaas Hzn.: *De Nucleaire oorlog Zonde?* in: *Waarheid en Eenheid*, jrg. 22, no. 1, 14 Okt. 1969, 1.
- 21 Dr. J. J. van der Walt: *Kerk en swaard* in: *Die Kerkblad*, 18 Sept. 1974, 21. Vgl. ook *Die Hervormer*, Jan. 1974, 15-20 en ds. Jan Hanekom: *Christen-wees Vandag!*, N.G. Kerk-uitgewers 1974 (3), 102 (Dawid en Nehemia).
- 22 Vgl. *Etië van Vrede*, a.w., 212—213. Vgl. ook Gerhard van Rad: *Der heilige Krieg im alten Israel*, Zürich 1958 (2).
- 23 Idem 213—214.
- 24 Idem., 238—239.
- 25 Herman Bavinck: *Gereformeerde Dogmatiek*, I, J. H. Kok N.V., Kampen 1928 (4), 427—428.
- 26 *Etië van Vrede*, a.w., 236—239.
- 27 Vgl. idem., 210—218.
- 28 Vgl. idem., 218—235.
- 29 Idem., 233—234. Sien ook Yoder: a.w., 193—214. Vgl. die Skrifgebruik van A. D. Pont: *Stryd en die Geloof*, in: *Die Afrikaner*, 7 Maart 1975.
- 30 Vgl. H. G. Stoker: *Die Grond van die Sedelike*, Stellenbosch 1941, 33; Dietrich Bonhoeffer: *Widerstand und Ergebung*, Chr. Kaiser Verlag, München 1970, 15; J. de Graaf: *Elementair begrip van de Ethiek*, De Erven Bohn N.V., Amsterdam 1974 (2), 32.
- 31 Contra ds. J. M. Bignaut: *Die Christen en Oorlog* in: *Die Kerkbode*, 28 Aug. 1974, 268 (wat die Bybelse vredesboodskap geweldig vereng): „Christus belof wel aan ons vrede, maar dit is 'n vrede van hart en verstand, en nie 'n vrede van uiterlike omstandighede n'e". Boeiende studies oor die Bybelse vredesboodskap is o.m.: Joseph Comblin: *Theologie des Friedens. Biblische Grundlagen*, Verlag Styria, Graz/Wien/Köln 1963; Hans Schmidt: *Frieden*, Kreuz Verlag, Stuttgart/Berlin 1969; W. S. van Leeuwen: *Eirene in het Nieuwe Testament*, Wageningen 1940.
- 32 Vgl.: „Selfverloëning ter wille van Christus is die hoogste vorm van selfbehoud”, (*Handelinge Nas. Sinode Geref. Kerk in S.A.* 1970, 63) en: „Selfverloëning en nie selfhandhawing nie is die ware selfverweseningliking voor God”, (Tjaart van der Walt in: *Die Atoomeeu — in U lig*, Potchefstroom 1969, 118).